

УДК 347.4

<https://doi.org/10.34142/23121661.2023.37.07>

orcid.org / 0000-0003-2488-742X

© Сприндис С.І., 2023

orcid.org / 0000-0001-9858-489X

© Протопопова Я.С., 2023

С.І. Сприндис, Я.С. Протопопова**НЕУСТОЙКА ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ****S. Sprindis, Ya. Protopopova****PENALTY AS A WAY TO ENSURE THE
FULFILLMENT OF CONTRACTUAL
OBLIGATIONS**

***Анотація.** У статті «Неустойка як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань» автором було розглянуто ринкові відносини в економічному розвитку країни, які зумовлюють до щоденного вступу фізичних та юридичних осіб до договірних правовідносин. Автор також говорить про те, що найчастіше такі правовідносини подаються у формі договорів. Конкретні зобов'язання, що виникають з договорів, мають на меті сторін належне і точне виконання. При аналізі думок деяких вчених-цивілістів найпоширенішим та найбільш дієвим способом забезпечення виконання договірних зобов'язань є неустойка. Окремі цивільно-правові аспекти застосування способів забезпечення зобов'язань, зокрема неустойки, досліджували такі вчені-правники: Ч. Н. Азімов, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, О. В. Дзера, Н. В. Кузнєцова, В. В. Луць, О. А. Підпригора, Н. О. Саніахметова, Ю. К. Толстой, О. Г. Харитонова, Я. М. Шевченко, Т. В. Боднар, М. В. Венецька, І. О. Дзера, Г. В. Єрмоменко, А. В. Луць, Л. О. Отраднава, Т. С. Шкрум та ін. При дослідженні питання «Неустойка як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань» автором було розглянуто кожен складник неустойки окремо, бо в поняття неустойки входять штраф і пеня. Також було проаналізовано історичні аспекти цього питання. Автор констатує, що при установах майнової неустойки сторони (особливо боржник) повинні усвідомлювати всі можливі ризики при виконанні зобов'язання. У цьому разі казати про еквівалентність буде недоречним: кредитор, даючи згоду на укладення зобов'язання на умовах кредитора, розуміє всі ризики, на які він погоджується. Аналізуючи чинне законодавство України стосовно теми дослідження «Неустойка як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань» автором були зроблені певні висновки та пропозиції щодо внесення певних доповнень.*

***Abstract.** In the article "Penalty as a way to ensure the fulfillment of contractual obligations" the author considered market relations in the economic development of the country, which lead to the daily entry of individuals and legal entities into contractual legal relations. The author also says that most often such legal relations are in the form of contracts. Specific obligations arising from*

contracts are aimed at proper and accurate performance by the parties. When analyzing the opinions of some civil law scholars, the most common and most effective way to ensure the fulfillment of contractual obligations is penalty. Certain civil law aspects of the application of methods of securing obligations, in particular penalties, were studied by the following legal scholars: Ch. N. Azimov, M. I. Braginsky, V. V. Vitriansky, O. V. Dzera, N. V. Kuznetsova, V. V. Lut, O. A. Podoprigora, N. O. Saniakhmetova, Y. K. Tolstoy, O. G. Kharitonova, Y. M. Shevchenko, T. V. Bodnar, M. Venetska, I. Dzera, G. Yeremenko, A. Luts, L. Otradnova, T. Shkrum and others. When studying the issue "Penalty as a way to ensure the fulfillment of contractual obligations" the author considered each component of the penalty separately from each other, as the concept of penalty includes a fine and a penalty. The historical aspects of this issue were also analyzed. The author states that when establishing a property penalty, the parties (especially the debtor) must be aware of all possible risks in the performance of the obligation. In this case, it would be inappropriate to talk about equivalence: the creditor, having agreed to enter into an obligation on the terms of the creditor, understands all the risks to which he agrees. Analyzing the current legislation of Ukraine in relation to the topic of this study "Penalty as a way to ensure the fulfillment of contractual obligations" the author made certain conclusions and proposals for certain additions.

Key words: *penalty, fine, contractual obligations, penalty, property penalty.*

Постановка проблеми. Ринкові відносини в економічному розвитку країни зумовлюють щоденний вступ фізичних та юридичних осіб до договірних правовідносин. Найчастіше такі правовідносини висвітлюються у формі договорів.

Конкретні зобов'язання, що виникають із договорів, мають за мету сторін належне й точне виконання. Захистити сторони договору та зменшити можливі збитки від невиконання або неналежного виконання зобов'язань іншою стороною покликані способи забезпечення виконання зобов'язань, перелік яких наведено в главі 49 Цивільного кодексу України (надалі ЦКУ) [1]. Відповідно до п. 1 ст. 546 ними є: неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток, право довірчої власності.

На думку деяких вчених-цивілістів, найпоширенішим та найбільш дієвим способом забезпечення виконання договірних зобов'язань є неустойка [2, с. 118; 3, с. 204; 4, с. 62]. Неустойка, як спосіб забезпечення виконання зобов'язань, серед інших способів стоїть особняком. Це зумовлено тим, що вона дуже широко застосовується в цивільно-правових відносинах, вона є дуже зручним засобом спрощеної компенсації втрат кредитора у разі порушення боржником своїх зобов'язань за договором.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даного питання. Питання поняття неустойки та її міста й ролі як способу забезпечення виконання договірних зобов'язань ще з часу Римської імперії були в полі зору юристів. Науковці здебільшого визначають її як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Окремі цивільно-правові аспекти застосування способів забезпечення зобов'язань, зокрема неустойки, досліджували

такі вчені-правники: Ч. Н. Азімов, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, М. В. Венецька, О. В. Дзера, Н. В. Кузнєцова, В. В. Луць, Л. О. Отрадна, О. А. Підпригора, Н. О. Саніахметова, Ю. К. Толстой, О. Г. Харитонова, Я. М. Шевченко, Т. С. Шкрум та ін.

Усі зазначені вчені є представниками так званої «радянської» школи вчення про неустойку. Розглянуті в цій статті погляди вчених в основному звернені на визначення неустойки або який спосіб забезпечення виконання зобов'язань (Кулібаба О. О. [4]), або як і способом забезпечення та мірою відповідальності (Домбругова А. [6], Гриняк А. [7]), або як звичайний грошовий штраф (Райхер В. К. [5]).

Водночас, під неустойкою слід розуміти «фінансову суму чи інше майно». Конкретно про майно, як предмет неустойки, наукових публікацій в Україні сьогодні немає.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Розкрити особливості безпосередньо неустойки як окремого майнового способу забезпечення виконання зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Неустойку, що є традиційним інститутом вітчизняного цивільного права, незважаючи на досить прості на перший погляд правила її застосування, завжди оточувала велика різноманітність проблем, пов'язаних саме з цим практичним використанням. Теоретичні погляди на вирішення цих проблем до теперішнього часу залишають відкритими цілу низку питань, більшість із яких носить принциповий характер.

Крім того, актуальність та особлива важливість неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язань полягає в тому, що їй притаманні унікальні риси, зокрема:

- визначеність розміру відповідальності за порушення зобов'язання, про яке сторони домовляються на стадії укладення договору;
- можливість стягнення неустойки за факт порушення зобов'язання, оскільки в доведенні наявності чи відсутності збитків немає необхідності;
- у сторін є можливість на свій розсуд формулювати умову договору про неустойку (виняток становить законна неустойка), так само в частині її розміру, співвідношення зі збитками, порядку обчислення, що дозволяє максимально пристосувати її до конкретних правовідносин сторін і посилює її цілеспрямований вплив.

Але, на наш погляд, період радянського укладу економіки поклав відбиток і на цей спосіб забезпечення виконання зобов'язань: деякі вчені періоду розвиненого соціалізму стояли на позиції, що неустойка є нічим іншим як звичайним грошовим штрафом, що сплачується не для компенсації, а виключно у видах покарання особи, яка порушила зобов'язання [5].

Сьогодні гостро порушується питання про саму природу неустойки. Хтось її відносить до способів забезпечення виконання зобов'язань або визнають подвійну природу неустойки (як способу забезпечення виконання зобов'язань, так і мірою та способом відповідальності) [6, 7], хтось узагалі не відносить неустойку до способів забезпечення виконання зобов'язань [8].

Наразі наукова спільнота не досягла одностайності в цьому питанні. Але при цьому ЦКУ неустойку однозначно віднесено до способів забезпечення виконання зобов'язань [1, ст. 549-552].

У зв'язку з тим, що в поняття неустойки входять штраф і пеня, то розуміння юридичної природи необхідно, з нашого погляду, розглядати кожен складник неустойки окремо:

штраф – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Як правило обчислюється – у грошовому еквіваленті у відсотковому відношенні до невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, або встановлюється від твердої грошової суми, які стягуються одноразово та застосовуються до правопорушень, які не тривають у часі, зазвичай, це неналежне виконання договірної зобов'язання;

пеня – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання та нараховується безперервно, із наростаючим результатом.

Відповідно до Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [9] є деякі обмеження обчислення та функціонування такого способу забезпечення виконання зобов'язань:

перше – зазначений закон поширюється на юридичних та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності;

друге – дія закону не поширюється на санкції, установлені за несвоєчасну сплату податкових платежів та перерахування коштів через платіжні системи;

третє – розмір договірної пені не може перевищувати подвійну облікову ставку НБУ, що діє в період, за який нараховується пеня.

У ст. 549 ЦКУ надано поняття неустойки (штрафу, пені) як «грошової суми чи іншого майна, яке боржник повинен передати кредитору в разі порушення боржником зобов'язання». У ст. 551 ЦКУ як предмет неустойки визначається грошова сума, рухоме та нерухоме майно. У п. 2 та п. 3 ст. 549 ЦКУ надається тлумачення понять штрафу та пені, де йдеться про особливості обчислення грошових сум, які боржник зобов'язаний сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Питання про «інше майно» не порушується.

Таким чином, якщо до предмету штрафу та пені рухоме та нерухоме майно не може бути віднесено, то вони належать до безпосередньо предмету

неустойки, і вона є самостійним способом забезпечення виконання зобов'язання.

При укладенні будь-якого конкретного зобов'язання кредитор завжди виходить зі своїх інтересів. Здебільшого ці інтереси й саме зобов'язання мають зв'язок: за договору позики, кредитування – це відсотки, які боржник зобов'язаний виплачувати за користування грошима; за договором майнового найму (оренди) – це оплата за користування майном; при договорі підряду – це компенсація збитків та можливих додаткових витрат тощо.

Із зазначеного вище ми бачимо, що інтерес кредитора спрямований на сумлінне виконання самого зобов'язання боржником, а способи забезпечення спрямовані на примус боржника в сумлінному виконанні зобов'язання під страхом додаткових економічних (частіше – фінансових) втрат, а в разі порушення боржником зобов'язання є мірою відповідальності.

Наприкінці 19 століття уродженець України (Феодосія) вчений-правознавець Пергамент Михайло Якович у своїй роботі «Договірна неустойка та інтерес у римському та сучасному цивільному праві» [10] висловив думку, що при неустойці кредитор має свій інтерес, не пов'язаний із самим зобов'язанням. Цій інтерес для кредитора і є найважливішим.

Іншими словами, наприклад, під час укладання договору позики встановлюється неустойка, відповідно до якої в разі невиконання або неналежного виконання боржником свого зобов'язання він повинен буде передати у власність кредитору картину (автомобіль, дачну ділянку тощо). У цьому разі інтерес кредитора полягає не тільки в сумлінному виконанні зобов'язання боржником, а навпаки – у його невиконанні, оскільки інтерес кредитора зосереджений на отримання картини (автомобіля, дачної ділянки тощо), які і є його бажанням.

Ціль кредитора розуміє і боржник. Таким чином, неустойка стимулює боржника до виконання своїх зобов'язань належним чином та виконує до моменту порушення зобов'язання забезпечувальну функцію, а в разі та з моменту порушення – є мірою відповідальності. Зазначений вид неустойки ми можемо назвати *майновою* неустойкою.

При майновій неустойці необхідно визначитися із принципом еквівалентності самого зобов'язання й предмета неустойки. Говорити про «розмір шкоди, заподіяної невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання боржником» немає сенсу, бо виплачуватися буде незалежно від того, з'явилися чи не з'явилися негативні наслідки, достатньо самого факту порушення зобов'язання.

Укладаючи конкретне зобов'язання, кредитор має власний інтерес не тільки у своєчасному й належному виконанні зобов'язання боржником (отримання відсотків, створення нового матеріального об'єкта, виконання домовлених послуг тощо), а і в отриманні предмета неустойки. Саме тому питання про еквівалентність самого зобов'язання, з одного боку, відшкодування можливих

завданих збитків, з іншого боку, не мають жодного взаємозв'язку. Є саме зобов'язання, є інтерес кредитора як у виконанні самого зобов'язання, так і у випадку порушення зобов'язання отримання самого предмета домовленої неустойки.

Таким чином, ми можемо припустити, що в укладенні договірною зобов'язання, забезпеченого майновою неустойкою, найбільше зацікавлений боржник (інакше навіщо йому йти на додатковий ризик втрати майна, що належить йому). Причиною такої зацікавленості боржника можуть бути різні життєві обставини (наявність у кредитора необхідного фінансування для будівництва об'єкта нерухомості; необхідність у грошових коштах (при неможливості кредитування на загальних умовах).

Інакше кажучи, кредитор, якому дійсно необхідно виконати певну роботу (надати послуги, поставити продукцію), погоджується на укладення зобов'язання розуміючи, що він перебуває в безпрограшній ситуації: у разі сумлінного виконання зобов'язання боржником він отримує предмет договору, а при невиконанні зобов'язання – додатково одержує предмет свого бажання. (Був випадок, коли на полюванні підрядник нав'язувався до потенційного замовника на виконання підрядних робіт, усіяло себе розхвалюючи. Побачивши дорогу мисливську рушницю потенційного підрядника, замовник погодився на укладення зобов'язання з умовою, що способом забезпечення зобов'язання буде рушниця підрядника. Юристи оформили угоду, де рушниця підрядника (боржника) виступила як предмет неустойки за договором).

Інакше кажучи, предмет зобов'язання не залежить від установленної сторонами предметом неустойки. Кредитор має свої інтереси: виконання взятих на себе зобов'язань боржником та одночасно отримання бажаного для нього установленого предмету забезпечення виконання зобов'язання, у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником.

Можемо констатувати, що при установленні майнової неустойки сторони (особливо боржник) повинні усвідомлювати всі можливі ризики при виконанні зобов'язання. У цьому разі говорити про еквівалентність буде недоречним: кредитор, даючи згоду на укладення зобов'язання на умовах кредитора, розуміє всі ризики, на які він погоджується. Отже, ми можемо зазначити, що не еквівалентність предмета забезпечення зобов'язання неустойкою одночасно є додатковим перестраховуванням кредитора на випадок не виконання або неналежного виконання зобов'язання. У цьому разі передумови укладення зобов'язання виглядають таким чином: кредитор говорить, що згоден укласти з боржником зобов'язання, але на умовах, що в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник віддає мені певну річ. Не може бути мови про якусь там еквівалентність. Є умова кредитора, а погоджуватися чи ні – справа боржника.

Інша справа, коли зобов'язання полягає з ознаками пороку волі боржника (будь-якого виду примусу чи обману).

Висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Зважаючи на вищезазначене пропонуємо внести зміни в ст. 549 ЦКУ, доповнити п. 2 таким змістом: *неустойкою є рухоме й нерухоме майно, які боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання*. Пункти 2 та 3 стають відповідно пунктами 3 та 4.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356; 2. Травкин А.А. Вопросы развития законодательства о договорной ответственности. *Труды ВВСШ МВД СССР*. Волгоград. 1971. № 4. С. 111–122; 3. Ситнік О.М. Неустойка як спосіб забезпечення виконання зобов'язань за договором побутового підяду. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 203–207; 4. Кулібаба О.О. Неустойка як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань: окремі аспекти застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2020. С. 62–65. 5. Райхер В.К. Штрафные санкции в борьбе за договорную дисциплину. *Советское государство и право*. 1955. № 5. С. 73–81; 6. Домбругова А. Неустойка як спосіб забезпечення виконання зобов'язання. *Юридичний вісник України*. 2005. № 28. С. 14; 7. Гриняк А. Неустойка як спосіб забезпечення виконання підрядних зобов'язань. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 51–56; 8. Пучковська І.Й. Проти визнання неустойки одним із видів забезпечення виконання зобов'язання: *Сучасні проблеми цивілістики: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова*, м. Харків, 21 груд. 2012 р. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: ФОП Лібуркіна Л. М. 2013. С. 58–62; 9. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22 листопада 1996 року № 543/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1997, №5, ст. 28; 10. Пергамент М.Я. Договорная неустойка и интересъ въ римскомъ и современномъ гражданскомъ правѣ: «Экономическая» типографія, Почтовая улица, домъ 43. Одесса, 1899.